

"Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası" BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı və digər beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə Xəzəryanı ölkələrin mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanıb. Sənədin mətni 1995-2003-cü illərdə keçirilən görüşlərdə müzakirə olunub və 2003-cü il noyabrın 4-də Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən imzalanıb. İmzalandığı şəhərin adı ilə "Tehran Konvensiyası" kimi tanınan bu saziş Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısını almağı, həmçinin onun ekosisteminin qorunması, bərpası və davamlı istifadəsini təmin etməyi hədəfləyir.

İqlim dəyişmələri və Xəzərin ekoloji vəziyyəti

Konvensiyada dənizin bioloji resurslarının səmərəli idarə olunması, ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi, ekoloji monitorinq və elmi tədqiqatların aparılması ilə bağlı müddəalar da yer alıb. Beş Xəzəryanı dövlətin ratifikasiyasından sonra "Tehran Konvensiyası" 2006-cı il avqustun 12-də qüvvəyə minib. Həmin tarix sonradan Xəzər Günü kimi qeyd olunmağa başlanıb. Xəzər dənizinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası onun sahilində yerləşən beş dövlət arasında regionda təbiəti mühafizə şərtlərini və müvafiq təşkilati mexanizmi əks etdirən ilk hüquqi sazişdir. 2018-ci il avqustun 12-də isə Qazaxıstanın Aktau şəhərində Xəzəryanı dövlətlərin dövlət başçıların V Zirvə toplantısında Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya imzalanıb.

Xəzərin əsas xüsusiyyətlərindən biri su səviyyəsinin qalxıb-enməsidir və mütəxəssislər bunun əsas səbəbi kimi su balans elementlərindəki dəyişiklikləri göstərir. Xəzərin su balansının təxminən 80 faizi dənizə tökülən çay sularından ibarətdir və bu suların 82 faizi əsasən Volqa çayı vasitəsilə daxil olur. Lakin su səviyyəsinin dəyişməsi ilə bağlı alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Bir qrup mütəxəssis iqlim dəyişikliyi əsas amil hesab edir; onlar yağıntıların azalması, bununla əlaqədar çayların sululuğunun azalması və temperaturun yüksəlməsi nəticəsində buxarlanmanın artmasını vurğulayırlar. Digər qrup isə suyun səviyyəsindəki dəyişikliklərin əsasən geoloji amillərlə bağlı olduğunu bildirir.

Son 200 ildə Xəzərin su səviyyəsində 3,5 metrə qədər dəyişiklik müşahidə olunub. Dəniz səviyyəsinin dəyişməsi bəzən ay ərzində də qeydə alınır və bu dəyişiklik təxminən 30-40 sm həddində olur. İllik su səviyyəsinin maksimumu iyul-avqust aylarında, minimumu isə dekabr-fevral aylarında baş verir. Bu, əsasən qışda Volqanı çayın donması və Xəzərə daxil olan suyun azalması ilə izah edilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, 1830-1929-cu illər arasında Xəzərin səviyyəsi Baltik Sistemi üzrə 26,00 metr mütləq yüksəklikdə yerləşib

və səviyyə dəyişmələrinin amplitudu 0,5 metr olub. 1930-cu ildən başlayaraq su səviyyəsi enməyə başlayıb və 1977-ci ilə qədər 3 metr aşağı düşüb. Həmin il son 500 ildə Xəzərin ən aşağı səviyyəsi - mənfi 29,00 metr mütləq yüksəklik qeydə alınıb. 1978-ci ildən sonra su səviyyəsi sürətlə yüksəlməyə başlayaraq 1995-ci ildə maksimum həddə çatıb. 1996-2000-ci illərdə su səviyyəsində azalma olsa da, 2001-ci ildən yenidən artım müşahidə olunub. 2001-2005-ci illərdə Xəzərin səviyyəsi 30 sm-ə qədər qalxıb. 2006-cı ildən isə səviyyədə yenidən azalma tendensiyası yaranıb.

Dəniz səviyyəsinin dəyişkənliyi iqlim faktorları ilə bağlı olduğundan, bu prosesin uzunmüddətli proqnozunu vermək çətinlik yaradır. Paleo-coğrafi və tarixi məlumatlara əsasən, son üç minillikdə Xəzərin səviyyə dəyişmələrinin amplitudu təxminən 15 metrə çatıb. Ümumiyyətlə, Xəzərdə səviyyə dəyişikliklərinin tədqiqi 1837-ci ildən başlayıb. Maraqlıdır ki, Xəzərin digər iri su hövzələrindən fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlərindən biri olan su səviyyəsinin tərəddüdü ilə bağlı araşdırmalar akademik Klents tərəfindən məhz Bakıda başlanıb. İndiyə qədər aparılmış müşahidələr nəticəsində ən yüksək su səviyyəsi 1882-ci ildə - 25,2 metr, ən aşağı səviyyə isə 1977-ci ildə - 29 metr azalma olaraq qeydə alınıb.

COP29 çərçivəsində Xəzər dənizinin qarşılaşdığı məsələlərə dair tədbirlər təşkil olundu. Bundan əlavə, "Xəzəryanı ölkələrin nazirləri və yüksək səviyyəli nümayəndələrinin Xəzər dənizinin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə bağlı əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi üzrə Bəyannamə" də qəbul edildi. Dənizə tökülən çayların ekosistemləri də iqlim dəyişmələrinin təsiri ilə diferensial pozulmalara məruz qalıb. Ən kritik vəziyyət isə hazırda Kür çayında müşahidə olunur. Bu, Coğrafiya İnstitutunun Xəzər dənizində su səviyyəsini və sahilboyu ərazilərdə landşaft-ekoloji şəraitdə baş verən dəyişiklikləri tədqiq etmək məqsədilə apardığı ekspedisiya zamanı məlum olub. Təhlillərə görə, sahilboyu ərazilərin geomorfoloji quruluşundan asılı olaraq, dəniz səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində sahil xəttinin geri çəkilməsi müxtəlif intensivlikdə baş verir. Astara şəhərindən Göyşaban məntəqəsinə qədər sahillərin geri çəkilməsi daha zəif olmuş və 40-50 metrdən 200-300 metrə qədər dəyişib. Ən güclü sahil gerilməsi Qızılağac körfəzində müşahidə edilib. Burada sahillər ildə orta hesabla 250-300 metr geri çəkilib və geniş ərazilərdə ekosistemlər kontinental rejimə keçib. Bu ərazilərdə dəniz sahilindən quruya doğru ətli-şorangəli və şoranolu yarımsəhralar tədricən lıgverli və yulğunlu ekosistemlərlə əvəz olunmağa başlayıb.

Sara adası şərqi doğru 2,5 km genişlənməmiş, Bala Qızılağac körfəzinin isə səthinin yarıdan çoxu yosunlarla örtülmüş, nəticədə suyun keyfiyyəti dəniz canlılarının inkişafı üçün yarasız hala düşüb və aktual ekosistem pozulub. Neftçala-Ələt sahillərində isə ən kəskin landşaft-ekoloji dəyişikliklər Qoltuq körfəzində müşahidə olunub və dəniz burada 1,5-2 km geri çəkilib. Məlum olub ki, dənizin geri çəkilməsi nəticəsində kontinental rejimə keçmiş ekosistemlərin dinamikasında müşahidə olunan meyillərin cənubdan şimala və sahile paralel olaraq quruya doğru dəyişməsi qanunauyğun xarakter daşıyır.

Musa BAĞIRLI,
"Respublika".